

THEOLOGIA SYSTEMATICA

Hermán M. János*

Zwolle

A Genfi Káté fordításai és a kátéhoz csatolt konfirmációi kérdések

Translations of the Geneva Catechism (1542/1545)

and the attached questions and answers related to the confirmation. Abstract

Calvin wished to change the structure of his first catechism (1537/1538), which explained the Ten Commandments before the Apostles' Creed. Having recognised that his first catechism was too difficult for children, Calvin rewrote his text. He arranged the Geneva Catechism (1542) in questions and answers in an effort to simplify doctrinal complexities. His second Catechism displaced all other Reformed catechisms until 1563, the year when the Heidelberg Catechism appeared. In 1563 the bishop of Debrecen, Péter Méliusz, translated the Confession of Geneva into Hungarian. The text was also translated into Italian (1551 and 1556), Spanish (1550), English (1556), German, Dutch, Greek and Hebrew. The second Hungarian translation was made by István Zilahi in 1695 and was edited by Miklós Misztótfalusi Kis. Finally, in 1907 Sándor Czeglédy prepared a new translation of its text. The *La manière d'interroger les enfants qu'on veut recevoir à la Cène de notre Seigneur Jésus Christ* and *Das Genfer Konfirmationsformular von 1553* are very important catechetical instruments.

Keywords: Calvin's second catechism, Catechetical instruction for children, Questions and answers on the topics of faith, law, prayer and sacraments, Calvin's early influence in Hungary and Transylvania.

E tanulmány azzal a céllal követi a *Genfi Káté* útját, hogy a fellelhető nyomoknak, de főleg a fordításoknak köszönhetően jelezhessük, hogy mikor jelenhettek meg a „kálvini vonások a magyarság lelki arcán”.¹ Az *Institutio* 1624-es magyar szövegének megjelenése Szenczi Molnár Alberthez kötődik. Ezután hosszúnak vagy éppen túl hosszúnak mondható szünet állt be Kálvin műveinek magyar nyelvre történő fordításai tekintetében, ez viszont nem akadályozta meg a magyar református egyház önazonosságának kialakulását.

* Dr. Hermán M. János református lelképásztor (Kolozsvár, 1948) a Kolozsvári Protestáns Teológián szerzett lelkési oklevelet (1966–1970), doktorjelöltként végzett tanulmányokat a Kolozsvári Protestáns Teológián (1970–1971), Bukarestben (1971–1973) és 1980–1981-ben három szemesztert az amszterdami Vrije Universiteit ösztöndíjasaként. Doktori címet a Károli Gáspár Református Teológián szerzett egyháztörténetből (1992). Kutatási területei a következők: erdélyi diákperegrináció a hollandiai egyetemeken (17–18. század); a moldvai reformáció; Bethlen Miklós teológiai gondolkodása; Johannes Honterus; a Váradi Biblia története; Kuyper Ábrahám és a neokálvinizmus hatása Magyarországon.

¹ A megfogalmazást Gaál Botondtól kölcsönöztük. Ld. Gaál Botond: Kálvini vonások a magyarság lelki arcán. In: *Confessio* 2009/1, 77–86.

Köztudott, hogy eleink elsőként a *Genfi Kátét* fordították magyar nyelvre. Méliusz Juhász Péter fordítása 1563-ban jelent meg Debrecenben. Második fordítását Zilahi István marosvásárhelyi lelkipásztor készítette el. Ezt Misztótfalusi Kis Miklós adta ki Kolozsváron 1695-ben. Miután mindkét fordítás feledésbe merült, harmadszor Czeglédi Sándor lelkipásztor ültette át magyar nyelvre 1907-ben, és pedig anélkül hogy tudott volna a két korábbi fordításról.

Az első *Genfi Káté* (1537/1938) három főrészből áll: az Isten és az ember ismerete, Isten törvénye és a hit. Ennek a kátének a szövegét Kálvin nem osztotta fel kérdésekre és feleletekre, hanem azt 5 fejezetben, azon belül pedig összesen 39 alcím alatt, illetve magyarázatos tételben fejtette ki tanítását. Feltűnő, hogy ebben a kátében nincs polémia. Kálvin senkit nem támad, csupán közli a hit tudománya szerinti tényeket. A genfi városi tanács költségén kiadott első *Genfi Káté*, amelyet Kálvin francia nyelven írt meg, 1537-ben jött ki Wigand Koeln genfi nyomdájából. 1500 példányt készítettek belőle, de csupán egyetlen példány² maradt fenn belőle.³

A genfi káték hatástörténete

1538-ban Kálvin latin fordításban is kiadta⁴ első, francia nyelvű genfi kátéját. Ezt később 373 kérdésre és feleletre osztotta és előszóval látta el. Az első *Genfi*

² [Calvin, J.]: *Instruction et confession de Foy dont on use en l'Eglise de Genève*. [Wigand Koeln], [Genève] 1537. A párizsi nemzeti könyvtárban felfedezett francia példány másolata: *Le Catechisme français de Calvin, publié en 1537*. Réimprimé pour la première fois d'après un exemplaire nouvellement retrouvé et suivi de la plus ancienne Confession de foi de l'Eglise de Genève avec deux notices par Albert Rilliet et Théophile Dufour. H. Georg, Genève 1878.

³ Kálvin János. *A genfi egyház kátéja. A keresztyén tudomány tankönyve gyermekek számára*. 1545. Ford. Czeglédi Sándor. Pápa 1907. Függelékben közli az eredeti kiadásban szereplő imádságokat. Könyvismertetését ld. Keresztesi Samu: *A genfi egyház kátéja*. Írta Kálvin János 1545. Fordította Czeglédi Sándor. Ára 60 fillér. Minden kötet külön kapható. Kiadják a magyar Kálvin-fordítók. Pápa 1907. Kis Tivadar bizománya. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*. 50. évf. (1907), 437–438. Ugyanez a fordítás apró változtatásokkal ismét megjelent: *A genfi egyház kátéja, azaz a gyermekeknek Krisztus tudományában való oktatására szolgáló formula*. 1545. In: Antal Géza (szerk.): *Kálvin János kisebb művei a rendszeres teológia köréből*. Református Egyházi Könyvtár, IX. Pápa 1912. Czeglédi Sándor fordítása harmadszor Márkus Mihály ajánlásával jelent meg: Kálvin János: *A genfi egyház kátéja, azaz a gyermekeknek Krisztus Tudományában való oktatására szolgáló formula*. A Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Budapest 1998. Czeglédi Sándor fordítása negyedszer a Zilahi István 1695-ös fordításával egyszerre, párhuzamos elhelyezésben jelent meg 1000 példányban: Kálvin János: *A Genfi Egyház Kátéja. Misztótfalusi Kis Miklós 1695-ös kátéjának hasonmás kiadása, Czeglédi Sándor fordításának párhuzamos közlésével, valamint Ósz Sándor Előd készítő tanulmányának publikálásával: Adatok a Genfi Káté 1695-ben kiadott magyar fordításához*. Szerkesztették: Dr. Hermán M. János és Szomor Attila. Közreműködött Szigeti Horváth István. A megjelenést támogatta a Nemzeti Kulturális Alap és az Országos Széchényi Könyvtár. Partium Kiadó, Nagyvárád 2014.

⁴ Calvin, J.: *Catechismus, sive Christianae Religionis Institutio communibus renatae nuper in Evangelio Genevensis Ecclesiae suffragiis recepta, & vulgari quidem prius idiomate, nunc vero Latine etiam, quo de fidei illius synceritate passim aliis etiam Ecclesiis constet, in lucem edita in officina Roberti Winter, Basileae 1538*. Lelőhelye: Johannes a Lasco Bibliothek Grosse Kirche, Emden,

Káté jellegje és vezérgondolata az 1Pt 3,15 figyelmeztetése: *Mindig készek legyetek megfelelni mindenkinek, aki számot kér tőletek a bennetek lévő reménységről.* A Heidelbergi Káté is, de még inkább a Kálvin első kátéja egzisztenciális küzdelemben született, és aki

„[...] a Péter levelében említett készséget és felelősséget el akarta sajátítani, annak jól kiállított bibliai-teológiai fegyvertárral kellett rendelkeznie”.⁵

Kálvin második kátéja, a *Genfi Káté* 1542-ben jelent meg franciául, majd 1545-ben a frízföldi lelkipásztorokhoz címzett ajánlással latinul is Strassburgban Wendelin Rihel nyomdász által.⁶ A második *Genfi Káté* latin nyelvű, 1545-ös kiadásának a címe: *Catechismus ecclesiae Genevensis, hoc est, formula erudiendi pueros in doctrina Christi.* Keletkezéséről azt tudjuk, hogy a lengyel Johannes á Lasco Kelet-Frízlandból, Emden városából írt levelet Kálvinnak, és az ifjúság számára kért tőle egy kátét. Így született meg a második *Genfi Káté* fordítása és a frízföldi lelkészeknek szánt nevezetes ajánlás. Kálvin ezt írta az ajánlásban: azoknak, akik az egyház megjavításán fáradoznak, szívvel-lélekkel törődniük kell azzal, hogy visszaállítsák a katekizáció funkcióját, amely elsikkadt az évszázadok folyamán. Genfben az 1542/1545-ös szövegű, második genfi káté vált hivatalossá, ahol használata 1788-ig volt érvényben. Ezt a kátét használják mindmáig a menekült francia gyülekezetekben, de főleg a németalföldi wallon gyülekezetekben, például Hollandiában is.

Kálvin kátéi és egyéb művei – a hagyományos módon – peregrinusok, alkalmi postás utazók és könyvkereskedők (pl. a nyomdász Wendelin család)⁷ révén jutottak el magyar nyelvterületre, a helvét irányt felkaroló személyek és Philipp Melanchthon némely követőinek buzgólkodása nyomán. Itt a Genfben és

ahol egy fehér bőrkötéses példányát láthattam 2008-ban. (A francia szöveg elérhető kritikai kiadása: Barth, Petrus (ed.): *Joannis Calvini Opera Selecta*. Vol. I. Scripta Calvini ab anno 1533 usque ad annum 1541 continens. Ch. Kaiser, München 1926.

⁵ Juhász Tamás: *A református egyház hitvallási iratai: a Heidelbergi Káté (1563) és a Második Helvét Hitvallás (1566). Előadás a nyugat-európai magyar protestáns gyülekezetek presbitereinek 6. értekezletén Holzhäusen, 2008. márc. 14–16.* Ld. http://www.credo-hu-de.org/docs/2008_presbkonf_hitvall1.pdf (2014. nov. 7.)

⁶ Ld. Hermán M. János: *Johannes á Lasco 1499–1560.* Exit Kiadó, Kolozsvár 2010, 73.

⁷ A Wendelin Rihel kiadó jelentős szerepet töltött be a reformátori iratok terjesztése és magyar kapcsolatai révén is. Papp Györgynek köszönjük az eredeti, 1545-ös Rihel-féle példány felkutatását és a másolat elküldését. A bécsi könyvtárban őrzött példány jelzete: K. K. Hofbibliothek (Österreichische Nationalbibliothek): 77 Aa 13. A legelső 1545-ös genfi káté strassburgi kiadásának címlapján és zárólapján egyaránt Dávid látható, aki egyik kezében parittyát, a másikban az építészek vinklivását tartja. A parittyás üzenet magától érthető, amikor pedig elmúlik a veszély, a vinklivás segítségével lehet szabályos épületet rakni, jelképesen egyházat építeni. A metszetek között enyhe különbséget lehet felfedezni arcban és ruházatban. A Wendelin nyomdászdynasztia szerteágazó tevékenységét lásd R. J. W. Evans könyvének ismertetése nyomán: G. Lábos Olga: R. J. W. Evans: *The Wechel Presses: Humanism and Calvinism in Central Europe (1572–1627).* In: *Irodalomtörténeti Közlemények* 82. évf., 5–6. Akadémiai Kiadó, Budapest 1978, 725–728.

Svájcban megforduló magyar, német és erdélyi szász peregrinusokra gondolunk elsősorban. Megemlíjtük, hogy bővül a kör, és eddigi ismereteink szerint Kálvin legalább négy magyar diákkal és egy tudós magyar könyvkereskedővel találkozhatott életében. Neveik: Belényesi Gergely, Szegedi Gergely, Károlyi Gáspár, Gönczi Kovács György és Pech Sebestyén könyvkereskedő, Johannes á Lasco titkára.⁸ Belényesi Gergely 1542-ben indult el hazulról, és 1545-ben tért haza. Fontos az az új adat, hogy nem halt meg korán, mint ahogy ez róla elterjedt, hanem azonos Belényesi Szegedi Gergellyel, aki Szebenben lett lelkész.⁹ Belényesi útközben nemcsak az egyetemetek, hanem a könyvnyomtatókat is felkereste. Strassburgban szoros kapcsolatot tartott fenn Wendelin Rihel nyomdász-szal, Párizsban a Wechel műhelyét is felkereste, Genfben Girardra bízta a holmiját, Bázelen Oporinusszal is találkozott, stb. Említésre kötelez a Belényesi Gergely levelezésének, utazásának, könyvei szállításának a korabeli intézése Wendelin Rihel által, akinek a könyvesszekere rendszeresen járt Strassburg és Bécs között, könyveshordóban pedig a Buda–Várad–Brassó vonalon szállította az árut.

„A strassburgi Rihel Wendelin volt az a könyvárus, aki Kálvin Belényesihez intézett leveleit, továbbá Belényesinek elmaradt ingóságait lett volna hivatva Belényesre juttatni.”¹⁰

Egy kutató szerint a „via media” fogalma jellemző Kálvin tanításának korai magyarországi jelenlétére, s erről az is elmondható, hogy – a melanchthoni irányzathoz viszonyítva – ez a középutas állapotot meghaladó helvét irányú hitvallásosság megszilárdulásának a korszaka.¹¹ Ez a terület ma komoly kutatás

⁸ Pech Sebestyénre nézve ld. Hermán M. János: Kálvin korai magyar tanítványai. In: *Református Szemle* 2010/4, (400–420) 406. További irodalom: Nagy Sándor Béla: Kálvin Akadémiájának diákjai. In: *Református Egyház* 1967, 119–120. Hörcsik Richárd: Kálvin 16. századi magyarországi recepciója. In: Fazakas Sándor (szerk.): *Kálvin időszerűsége. Tanulmányok Kálvin János teológiájának maradandó értékéről és magyarországi hatásáról*. Kálvin Kiadó, Budapest 2009, 13–37.; ld. még Hörcsik Richárd: Kálvin 16. századi magyarországi recepciója. In: *Collegium Doctorum* [Kádár Zsolt (szerk.): *Tanulmányok és előadások Kálvin születésének 500. évében*]. VI. évf. (2010), (6–24) 11–12.

⁹ Ld. Ósz Sándor Előd: Kálvin-kötetek a régi erdélyi könyvtárakban. In: Gáborjáni Szabó Botond (szerk.): *Tanulmányok Kálvinnól és magyarországi jelenlétéről*. Kiadja a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára, Debrecen 2011, (149–187) 159, 64. lábjegyzet.

¹⁰ Bucsay Mihály: *Belényesi Gergely, Kálvin magyar tanítványa*. Budapest 1944, 92. További fontos irodalom: Evans, R. J. W.: *The Wechel Presses: Humanism and Calvinism in Central Europe (1572–1627)*. Past and Present Supplement, nr. 2. Oxford 1975. (Hálával tartozom Coby v. d. Stoep testvéremnek, hogy 1977-ben megküldte számomra ezt a füzetet Somkerékre.) Hermán M. János: R. J. W. Evans: *The Wechel Presses: Humanism and Calvinism in Central Europe (1572–1627)*. In: *Református Szemle* 1978/1, 88–89.

¹¹ Bernhard, Jan-Andrea: *Konsolidierung des reformierten Bekenntnisses im Reich der Stephanskronen. Ein Beitrag zur Kommunikationsgeschichte zwischen Ungarn und der Schweiz in der frühen Neuzeit (1500–1700)*. Refo 500 Academic Studies. Band 19. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2015, 258–285.

tárgya,¹² de számos kérdést még korántsem tudunk megválaszolni. Bizonyos, hogy Kálvin hazai teológiai hatása meghatározó volt az 1560-as évektől kezdve.¹³ A 17. század második felében megtartó erőt sugárzott ez a gyászévtized fájdalmanak elhordozásához, a lélek bátorításához a fejedelemség válsága idején, a református egyház fennmaradásához Erdély osztrák fennhatóság alá vonása után. Egyaránt vigasztalt a 18. és a 19. században vagy a 20. század megrázó világában, a személyi és az egyházi függetlenség végzetesnek tűnő veszélyeztetettsége idején. Az élet és halál sűrű forgatagában, a megpróbáltatások korában azonban újra és újra előtérbe kerül a kálvini hitvallásokba foglalt „időszerű” üzenet. Karl Barth emberpróbáló időkben üti le az alaphangot a *Genfi Kátéről* szóló írásaival. Már az első világháború után is hálás téma volt számára a *Genfi Káté* üzenetének tolmácsolása.¹⁴ Az 1934-es *Barmeni Teológiai Nyilatkozat* mindenestől kálvini fogantatású.¹⁵ A nemzetiszocialista német kormány nemcsak elűzte, hanem a háború idején többször is betiltatta Barth tiltakozó iratainak a terjesztését, nota bene: Svájcban. Lényeges tudni, hogy Barth

¹² Kálvin műveinek korai magyarországi elterjedtsége mostanában kezd igazán körvonalazódni. Erről Oláh Róbert egyháztörténész közölt átfogó tanulmányt, amely szerves hozzátartozója a peregrinatio történetének. Ld. Oláh Róbert: Kálvin művei a kora újkori magyarországi könyvtárakban. In: Gáborjáni Szabó Botond (szerk.): *i. m.* 116–148. Hasonló eredményes kutatás gyümölcsét összegezi erdélyi vonatkozásban Ósz Sándor Előd. Ld. Ósz Sándor Előd: *i. m.* In: Gáborjáni Szabó Botond (szerk.): *i. m.* 173. Említettük már Sebastianus Pech nevét, aki bizonyítottan szolgált helyzetjelentések írásával, levelek és könyvek vitelével Lengyelország és Svájc között. Ld. Hermán M. János: Kálvin korai magyar kapcsolatairól. In: Gorun, Gheorghe–Hermán M. János (szerk.): *Jean Calvin 500*. Partium Kiadó, Nagyvárad 2010, 74–78. Valószínű, hogy Lengyelországon keresztül is jelentős nyugati protestáns teológiai irodalom került Magyarországra, Erdélybe és Moldvába.

¹³ A kálvini tanítás magyarországi hatástörténetének a tanulmányozása napjainkban öröndesen fellendült, egyrészt a jubileumi éveknek köszönhetően, másrészt a viszonylag tisztességesebb politikai körülményeknek köszönhetően. Erre az időszakra várva, Nagy Barna professzor már ötven éve azt remélte, hogy amikor Romániában hozzá lehet férni az elkobzott egyházi könyvtárak anyagához, s akkor majd a helybéli kutatók teljesebb rálátást nyújthatnak a reformáció és az ellenreformáció századának hitvallási irodalmára. Ld. Nagy Barna: A Heidelbergi Káté jelentkezése, története és kiadásai Magyarországon a XVI. és XVII. században. In: Bartha Tibor (szerk.): *A Heidelbergi Káté története Magyarországon. Studia de historia Catechismi Heidelbergensis in Hungaria collecta 1563–1965*. Studia et Acta Ecclesiastica, I. A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest 1965, (17–91) 2–73. Feltétlenül említést érdemel az 1995-ös balatonfüredi Kálvin-konferencia, amelyet az egyik legjobb számvetésnek tartanak a Kálvin magyar recepciójáról. Benyik György: Kálvin és a Biblia. In: *Református Szemle* 2011/2, (125–148) 147, 97. lábjegyzet.

¹⁴ Barth, Karl: Calvin. In: *Theologische Existenz Heute*. Eine Schriftenreihe herausgegeben von Karl Barth und Ed. Thurneysen, nr. 37. Chr. Kaiser Verlag, München 1936. Karl Barth: *Das Glaubensbekenntnis der Kirche. Erklärung des Symbolum Apostolicum nach dem Catechismus Calvins*. Aus dem französischen übersetzt von Helmut Goes. EVZ-Verlag, Zürich 1967.

¹⁵ Freudenberg, Matthias: Calvins Katechismen. In: Selderhuis, Herman (hg.): *Calvin Handbuch*. Mohr Siebeck, Tübingen 2008, 204–212. Ld. még uő: Catechetische werken. In: Selderhuis, Herman (hrsg.): *Calvijn Handboek*. Kok, Kampen 2008, 239–248. uő: Catechisms. In: Herman Selderhuis (ed.): *The Calvin Handbook*. Eerdmans, Grand Rapids 2009, 206–214.

már 1922–1923 folyamán, amikor Kálvinról és a református hitvallásokról tartott előadásokat,¹⁶ azt látta meg, hogy a kálvini káték teljesen megfelelnek annak a célnak, hogy egy közös református vagy reformátori tanítás fundamentumának „legegyszerűbb anyagát” képezzék. Úgy véljük, hogy a *Genfi Káté* szerepére nézve talál édesapám (id. Hermán János) 1970-ben elhangzott megállapítása is: „ez az istenfélő ember lelki ábécéje”. A *Genfi Káté* kolozsvári méltatói közül Csutak Csaba elemzésére hívjuk fel a figyelmet,¹⁷ továbbá arra, hogy a teológiai irodalom napjainkban is gazdagodik a *Genfi Káté* magyarázataival.

Kálvin tanításának szellemisége láthatóan zavarta a romániai ceaușescus önkényuralmat annyira, hogy a lehetséges „áthallások” ellenőrzése végett a hatóság román fordításban is bekérte a teológiai hallgatók dolgozatait vagy a lelkészi értekezleten elhangzott előadások szövegeit.¹⁸

A második, vagyis a *Genfi Káté*hoz kapcsolódó konfirmációi kérdések

Az 1542-ben megjelent francia nyelvű *Genfi Káté* címe: *Le catechisme de L'église de Genève: C'este à dire Le Formulaire d'instruire les enfans en la Chrestienté*.¹⁹ Ez már 374 kérdés és felelet formájában fejtette ki a káté tartalmát, amelynek bevezető-részét a hitről, a törvényről, az imádságról és a sákramentumokról szóló tanítás négy fejezete követi. Csutak Csaba említett tanulmánya szerint a *Genfi Káté* sok

¹⁶ Barth, Karl: Die Theologie Calvins. Vorlesung Göttingen Sommersemester 1922. In: Scholl, Hans (hg.): *Karl Barth Gesamtausgabe*. [GA] Abt. II: Akademische Werke. [GA 23] Theologischer Verlag, Zürich 1993. Barth, Karl: Die Theologie der reformierten Bekenntnisschriften. Vorlesung Göttingen Sommersemester 1923. Busch, Eberhard (hrsg.). In: *Karl Barth Gesamtausgabe*. Abt. II: Akademische Werke. [GA 30] Theologischer Verlag, Zürich 1998. Ld. még Barth, Karl: Gott erkennen, Gott ehren, Gott vertrauen nach Calvins Katechismus. In: Barth, Karl – Thurneysen, Ed. (hrsg.): *Theologische Existenz heute*. Heft 27. Chr. Kaiser-Verlag, München 1935, 25–47.

¹⁷ Csutak Csaba: A Genfi Egyház Kátéja (1545). In: *Református Szemle* 1968/3, 140–147. Péter Csaba gondolatköröket feltüntető és három részre osztott közleménye nem említi Csutak Csaba tanulmányát, és nem is használja az abban található nélkülözhetetlen bibliográfiát. Ld. Péter Csaba: A *Genfi Káté* bemutatása (I–III.). In: *Református Szemle* 2003/2, 159–167.; 2003/3, 261–270.; 2003/4, 380–386.

¹⁸ Pl. Hermán M. János azon dolgozatait, amelyeket somkeréki lelképásztorként írt 1976-ban: 1. *Kálvin új római katolikus méltatása*; 2. *Kálvin tanulmányozásunk bibliográfiai feladatai*. (Szerző a kézirat 4-ik oldalán kiemeli az 1695-ös kolozsvári *Genfi Káté* kiadásának a fontosságát. Ugyanennek a dolgozatnak az 5-ik oldalán hívja fel a figyelmet id. dr. Nagy Géza nyugalmazott teológiai professzor kéziratban maradt tanulmányaira. A 600 oldalas kézirat címe: *Kálvin akadémiajának hatása egyházunkra*. Nagy Géza másik kiadatlan Kálvin-tanulmányának címe: *Kálvin mint diák és nevelő*.) 3. *Hazai teológusaink hozzájárulása a Kálvin-irodalomhoz*; 4. *Kálvin az újabb kutatások és irodalom tükrében*; 5. *A Kálvin Jánosról megjelent magyar nyelvű teológiai művek jelentősége és munkáinak anyanyelvünkre való fordítása*.

¹⁹ A bajor állami könyvtár állagában őrzött 1549-es müncheni példány másolatának az elküldését Papp György testvérünknek köszönöm. A Genfben nyomtatott francia nyelvű példány kiadója Icah Girard.

helyen igen alkalmas kommentárja lehet a *Heidelbergi Káténak*. A mű születéséhez tartozik az alábbi történet:

„Strassburgból való visszatérésemkor a katekizmust gyorsan elkészítettem, mert sohasem akartam elfogadni olyan szolgálatot, amely le nem kötött volna engem két dologra, ezek pedig: a káté és az egyházfegyelem megtartása. A kátét írván, jöttek a papírdarabokért, melyek hosszúak voltak, mint a kéz, és hordták azokat a nyomdába.”²⁰

Ennek a francia nyelvű káténak az előszava kimaradt az 1545-ös latin fordításból.²¹ Magyarul a Czeglédi Sándor fordításából²² ismeretes *Üdv az olvasónak* címmel:

„Az egyház mindig nagy gondot fordított arra, hogy a gyermekek a keresztyén tudományból alapos oktatásban részesüljenek. E célra nemcsak az iskolák állottak hajdan nyitva, hanem minden egyesnek kötelességévé volt téve, hogy családját becsülettel tanítsa, sőt általános szokás és szabály volt, hogy a gyermekeket azon hitcikk felől, amelyeket minden keresztyénnek ismernie kell, a templomban kikérdezték. S hogy e vizsga rendben történjék, készült egy tanítási alak, mit Káténak neveztek. De ez időtől kezdve az ördög Isten egyházát borzasztóan megszárgatta s szörnyű romlást hozott reá, melynek jelei még most is mutatkoznak a világ legnagyobb részén, s így ezt a szent rendet is fölforgatta, és nem hagyott meg egyebet, mint néhány haszontalanságot, melyek csak babonát szülnek s nem épülést; s az egész cselekményt konfirmációnak nevezik, pedig telve van oly nevetséges mozdulatokkal, melyeknek semmi alapjuk sincs, s igazán csak májmokhoz illenének. Amit most előadunk, nem más, csak az a szokás, amit hajdan a keresztyének, s az Isten igaz tisztelői tartottak, s ami soha feladásba nem ment addig, míg az egyház teljesen meg nem romlott.”

Álljunk meg itt egy pillanatra a bér málkozás, illetve konfirmáció korabeli, Kálvin általi minősítésénél. Először azzal szembesülünk, hogy Kálvin számára fontos volt az öntudatos konfirmáció helyreállítása. Míg az *Institutio* a felnőttek számára készült konfirmációi kézikönyv, addig első és második genfi letelepe-

²⁰ Patay Lajos: *A hitvallás tanítása a genfi egyházban*. Különlenyomat a Theológiai Szemle XI. évfolyamából, Debrecen 1935, 78. Patay Lajos fordításban közli Kálvin visszaemlékezését, amelyet halálos ágyán mondott el a második *Genfi Káté* írásának a történetéről, ld. Discurs d' adieu aux ministres. In: Baum, G. – Cunitz, Ed. – Reuss, Ed. (ed.): *Johannis Calvini opera quae supersunt omnia*. Vol IX. Corpus Reformatorum. Vol. XXXVII. C. A. Schwetschke et filium (M. Bruhn), Brunsvigae 1870, (891–894) 894. Patay Lajos (ford.): *A hitvallás tanítása a genfi egyházban*. 1537. In: uő: *Kálvin János vallásnevelési műve*. Theológiai tanulmányok 45. Pápa 1935, 80–103.

²¹ Ld. Saxer, Ernst: *Genfer Catechismus von 1542*. In: Busch, Eberhard – Faulenbach, Heiner (hrsg.): *Reformierte Bekenntnisschriften*. Band 1/2. Neukirchener Verlag, Neukirchen-Vluyn 2006, 33–68. Niesel, Wilhelm: *Bekenntnisschriften und Kirchenordnungen der nach Gottes Wort reformierten Kirche*. 3. Auflage. Evangelischer Verlag A. G. Zollikon, Zürich 1938.

²² Kálvin János: *A Genfi Egyház Kátéja. A keresztyén tudomány tankönyve a gyermekek számára*. 1545. Ford. Czeglédi Sándor. Kálvin J. művei 1. Pápa 1907.

dését követően a legelső dolgai közé tartozott az ifjúság oktatását szolgáló káték írása. Kálvin kortársa Méliusz Juhász Péter is nagy és kemény felelősséget érzett a felkészítés és az úrvacsorához való jogosultság gyakorlata iránt, amint azt az 1563-as *Magyar prédikációkban* olvashatjuk:

„Hát a gyermeknek, se kicsinnek, se öregnek aki próbálást nem tehet, nem érti sem a jegyet, sem a jegyzendőt, ne oszd! [...] Gyermekek, bolondnak, némának, siketnek, hitlen pápistának, akik eb, és disznó, cégéres bűnbe élő, ne add. Valakiknek poenitentiajokat, jó életeket, sem vallásokat nem tudod. Akik próbálást sem tudnak tenni, ne oszd!”²³

Keleten és Nyugaton egyaránt halálos komolyan vették a gyermekek katekizálását, ezért röviden foglaljuk össze, hogy miként történt a gyermekek hitbéli oktatása a három genfi templomban. A szülők vasárnaponként déli 12 órakor jelentek meg a gyermekeikkel a templomban, ahol a lelkész tanította az ifjakat az első, majd később a második *Genfi Káté* alapján. A katekizálás nemcsak a lelkészeknek volt a feladata, hanem a család és az iskola is felelősséget hordozott értük. Évente négyszer volt úrvacsoraosztás és ezeken a vasárnapokon már a tízéves ifjak²⁴ is vallást tehettek hitükről a gyülekezet előtt. Ez azonban nem abból állt, hogy „felmondták” volna a genfi káték valamelyikét, hanem létezett egy nyilvános vallástételre szóló „kivonat”, amelyet Kálvin erre a célra írt, és pedig két alkalommal. A konfirmáció gyakorlatára Strassburg példája állt hozzá a legközelebb, ahol az ifjak megkérdezése és bizonyágtétele 1534-től a gyülekezet előtt zajlott le, s ezt Bucer Márton erősítette meg kézrátétellel.²⁵ (Kálvin nem vette át a kézrátétel gyakorlatát, és elutasította a keresztelest, illetve azt a bérmláskor/konfirmációkor gyakorolt szokást, hogy „előrelátó” meggondolásból keresztszülőket kérnek fel a gyermek lehetséges gyámja és támasza gyanánt.)

Kálvin először 1537-ben írt egy rövid francia nyelvű szöveget a gyermekek nyilvános vallástételének alkalmára. Erről azt mondják, hogy tulajdonképpen a Bucer 1537-es, úgynevezett *Kiskáté*jának a kivonata. A kérdés-felelet formában megfogalmazott szöveg beosztása a következő: hit, Miatyánk, parancsolatok. Címe: *Institution puerile de la doctrine Chrestienne faite par maniere de dialogue*. Valószínű, hogy 1550-ig használták. 1551-ben egy újabb kis katekétikai kézikönyv jelent meg, az úgynevezett: *L'ABC françois*. Ezt vagy Kálvin írta, vagy pedig közös szerkesztési munka eredménye, és a hitről, illetve főleg az úrvacsorára

²³ Fekete Csaba (kiad., szerk.): *Első konfirmációs Ágendánk (1751). Piskárkosi Szilágyi Sámuel névtelen munkája. Szövegkiadás, hasonmás és tanulmány*. Utószó A. Molnár Ferenc. Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár. Kiadványok, 10. Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények – Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék – Miskolci Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen 2007, 27.

²⁴ Baars, A. – Groothedde, A.: *Belijden in zevenvoud. Harmonie van zeven protestantse belijdenis-geschriften*. Uitgeverij De Banier, [Apeldoorn] 2013, 433, 2. lábjegyzet.

²⁵ Veer, M. B. van 't: *Catechese en Catechetische stof bij Calvijn*. Kok, Kampen 1942, 297.

vonatkozó tanítást tartalmazza. Az úrvacsorázók ennek a kérdéseire válaszoltak minden úrvacsoravétel előtt. Ezt a szöveget 1553-tól kezdve a második, vagyis a *Genfi Káté* törzssanyagával együtt adták ki függelékként a következő címmel: *La maniere d'interroger les enfans qu'on veut recevoir à la Cene de nostre Seigneur Jesus Christ*.²⁶ Már Csutak Csaba is kiemelte,²⁷ hogy Czeglédy Sándor ezt a francia nyelvű függelékét fordította le 1907-ben. Arról a formuláréről van szó, amely az úrasztalához először járuló gyermekek számára feltett kérdéseket és feleleteket tartalmazta. Ez a 27 kérdés és felelet Czeglédy Sándor szerint biztosan Kálvintól származik.²⁸ (A konfirmáció alkalmára készült „kikérdezési” káté 1562-ben egy Újszövetség-függelékében is megjelent. A németre fordított *Das Genfer Konfirmationsformular von 1553* szövege²⁹ zárójelben tartalmazza az 1562-es kiegészítéseket.)

Azt, hogy a Meliusz 1563-as *Genfi Káté*-fordítása tartalmazta-e Kálvin előszavát vagy a függelékek közül legalább az imádságokat, netalán a konfirmáció alkalmával használatos kérdéseket és feleleteket, ma már nem, vagy még nem lehet megválaszolni egy újabb példány előkerüléséig. Nehézkes annak megállapítása is, hogy vajon az 1695-ös kolozsvári *Genfi Káté* fordítója ismert-e olyan példányt, amelyhez hozzá lett volna csatolva a konfirmációi függelék. Zilahy István a Kálvin-féle előszót és az eredeti függelékben közölt imádságokat sem fordította le (vagy nem közölték?), és Misztótfalusi Kis Miklós ráadásul nem is ezeknek a hiányával indokolja egy terjedelmes imádság³⁰ közlését, hanem azzal „Hogy itt üresség ne maradjon, ide tétetett a gyermekek imádsága.” Viszont több mint érdekes, hogy Tatai Ferenc 1749-ben lefordította és kiadta Debrecenben Friedrich Adolf Lampe nagy- és kiskátéját.³¹ Ez a fontos Lampe-féle kátészöveg akkor jelent meg Debrecenben, amikor a konfirmáció nyilvános szertartásának bevezetését készítették elő, és amelynek Tatai mellett Piskárkosi Szilágyi Sámuel volt a másik zászlóvivője. (A *Genfi Káté*val való százalékarányos egyezése, az itt-ott feltűnő hasonlóságok és különbségek felmutatása egy különálló és aprólékos tanulmányt igényelne.)

Lampe művének jelentősége már korábban is ismeretes volt a kutatók előtt.³² Elgondolkoztató, hogy a *Genfi Káté* tanítása és üzenete miként simult bele a Heidelbergi Káté tanításának a folyamatába Misztótfalusi Kis Miklós kiadá-

²⁶ Freudenberg, Matthias: *Calvins Katechismen*, 243.

²⁷ Csutak Csaba: i. m. 147.

²⁸ Ezt a fordítást nem tartalmazza a következő kötet: Antal Géza (szerk.): *Kálvin János kisebb művei a rendszeres teológia köréből*. Református Egyházi Könyvtár, IX. Pápa 1912.

²⁹ Jacobs, Paul: (Hrsg.): *Reformierte Bekenntnisschriften und Kirchenordnungen in deutscher Übersetzung*. Buchhandlung des Erziehungsvereins, Neukirchen 1949, 69–71.

³⁰ Fekete Csaba feltételezése szerint ezt az imádságot Misztótfalusi Kis Miklós írta.

³¹ A Tatai-féle fordítás szövegének lefényképezését és továbbítását Kurta Józsefnek köszönöm. Az ő írásbeli közlése alapján jelezzük, hogy a Lampe-féle káték fordításának 1749-ben két debreceni kiadása is volt.

³² Lampe, Friedrich Adolph: *Milch der Wahrheit*. 1720. Ld. Freudenberg, Matthias: *Calvins Katechismen*, 247.

sa után, és hogy jó ötven év múlva milyen úton jelentkezett egy másik fontos káté Tatai Ferenc teológiai beállítottságának köszönhetően. Megállapítható, hogy a Lampe-féle káték nem tudtak önálló teret hódítani Magyarországon.

Felhasznált irodalom

- Antal Géza (szerk.): *Kálvin János kisebb művei a rendszeres teológia köréből*. Református Egyházi Könyvtár, IX. Pápa 1912.
- Baars, A. – Groothedde, A.: *Belijden in zevenvoud*. Harmoinie van zeven protestantse belijdenisgeschriften. Uitgeverij De Banier, [Apeldoorn] 2013.
- Barth, Karl: Calvin. In: *Theologische Existenz Heute*. Eine Schriftenreihe herausgegeben von Karl Barth und Ed. Thurneysen, nr. 37. Chr. Kaiser Verlag, München 1936.
- Barth, Karl: *Das Glaubensbekenntnis der Kirche. Erklärung des Symbolum Apostolicum nach dem Katechismus Calvins*. Aus dem französischen übersetzt von Helmut Goes. EVZ-Verlag, Zürich 1967.
- Barth, Karl: Die Theologie Calvins. Vorlesung Göttingen Sommersemester 1922. In: Scholl, Hans (hg.): *Karl Barth Gesamtausgabe*. [GA] Abt. II: Akademische Werke. [GA 23] Theologischer Verlag, Zürich 1993.
- Barth, Karl: Die Theologie der reformierten Bekenntnisschriften. Vorlesung Göttingen Sommersemester 1923. Busch, Eberhard (hrsg.). In: *Karl Barth Gesamtausgabe*. Abt. II: Akademische Werke. [GA 30] Theologischer Verlag, Zürich 1998.
- Barth, Karl: *Die Theologie der reformierten Bekenntnisschriften*. Vorlesung Göttingen Sommersemester. Zürich 1923.
- Barth, Karl: Gott erkennen, Gott ehren, Gott vertrauen nach Calvins Katechismus. In: Barth, Karl – Thurneysen, Ed. (hrsg.): *Theologische Existenz heute*. Heft 27. Chr. Kaiser-Verlag, München 1935, 25–47.
- Barth, Petrus (ed.): *Joannis Calvini Opera Selecta*. Vol. I. Scripta Calvini ab anno 1533 usque ad annum 1541 continens. Ch. Kaiser, München 1926.
- Benyik György: Kálvin és a Biblia. In: *Református Szemle* 2011/2, 125–148.
- Bernhard, Jan-Andrea: *Konsolidierung des reformierten Bekenntnisses im Reich der Stephanskronen. Ein Beitrag zur Kommunikationsgeschichte zwischen Ungarn und der Schweiz in der frühen Neuzeit (1500–1700)*. Refo 500 Academic Studies. Band 19. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2015, 258–285.
- Bucsay Mihály: *Belényesi Gergely, Kálvin magyar tanítványa*. Budapest 1944.
- Calvin, J.: *Catechismus, sive Christianae Religionis Institutio communibus renatae nuper in Evangelio Genevensis Ecclesiae suffragiis recepta, & vulgari quidem prius idioma-te, nunc vero Latine etiam, quo de fidei illius synceritate passim aliis etiam Ecclesiis constet, in lucem edita in officina Roberti Winter, Basileae 1538*.
- Calvin, J.: Discurs d' adieu aux ministres. In: Baum, G. – Cunitz, Ed. – Reuss, Ed. (ed.): *Johannis Calvini opera quae supersunt omnia*. Vol IX. Corpus Reformatorum. Vol. XXXVII. C. A. Schwetschke et filium (M. Bruhn), Brunsvigae 1870, 891–894.
- [Calvin, J.]: *Instruction et confession de Foy dont on use en l'Eglise de Genève*. [Wigand Koeln], [Genève] 1537.
- [Calvin, J.]: *Le Catéchisme français de Calvin, publié en 1537*. Réimprimé pour la première fois d'après un exemplaire nouvellement retrouvé et suivi de la plus ancienne Confession de foi de l'Eglise de Genève avec deux notices par Albert Rilliet et Théophile Dufour. H. Georg, Genève 1878.

- Csutak Csaba: A Genfi Egyház Kátéja (1545). In: *Református Szemle* 1968/3, 140–147.
- Evans, R. J. W.: *The Wechel Presses: Humanism and Calvinism in Central Europe (1572–1627)*. Past and Present Supplement, nr. 2. Oxford 1975.
- Fekete Csaba (kiad., szerk.): *Első konfirmációs Ágendánk (1751). Piskárkosi Szilágyi Sámuel névtelen munkája. Szövegkiadás, hasonmás és tanulmány*. Utószó A. Molnár Ferenc. Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár. Kiadványok, 10. Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények – Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék – Miskolci Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen 2007.
- Freudenberg, Matthias: Calvins Katechismen. In: Selderhuis, Herman (hg.): *Calvin Handbuch*. Mohr Siebeck, Tübingen 2008, 204–212.
- Freudenberg, Matthias: Catechetische werken. In: Selderhuis, Herman (hg.): *Calvijn Handboek*. Kok, Kampen 2008, 239–248.
- Freudenberg, Matthias: Catechisms. In: Herman Selderhuis (ed.): *The Calvin Handbook*. Eerdmans, Grand Rapids 2009, 206–214.
- Gaál Botond: Kálvini vonások a magyarság lelki arcán. In: *Confessio* 2009/1, 77–86.
- G. Lábos Olga: R. J. W. Evans: *The Wechel Presses: Humanism and Calvinism in Central Europe (1572–1627)*. In: *Irodalomtörténeti Közlemények* 82. évf., 5–6. Akadémiai Kiadó, Budapest 1978, 725–728.
- Jacobs, Paul: (Hrsg.): *Reformierte Bekenntnisschriften und Kirchenordnungen in deutscher Übersetzung*. Buchhandlung des Erziehungsvereins, Neukirchen 1949, 69–71.
- Hermán M. János: *A Kálvin Jánosról megjelent magyar nyelvű teológiai művek jelentősége és munkáinak anyanyelvünkre való fordítása*. Kézirat. 1976.
- Hermán M. János: *Hazai teológusaink hozzájárulása a Kálvin-irodalomhoz*. Kézirat. 1976.
- Hermán M. János: *Johannes á Lasco 1499–1560*. Exit Kiadó, Kolozsvár 2010.
- Hermán M. János: *Kálvin az újabb kutatások és irodalom tükrében*. Kézirat. 1976.
- Hermán M. János: *Kálvin új római katolikus méltatása*. Kézirat. 1976.
- Hermán M. János: Kálvin korai magyar kapcsolatairól. In: Gheorghe Gorun – Hermán M. János (szerk.): *Jean Calvin 500*. Partium Kiadó, Nagyvárad 2010, 74–78.
- Hermán M. János: Kálvin korai magyar tanítványai. In: *Református Szemle* 2010/4, 400–420.
- Hermán M. János: *Kálvin tanulmányozásunk bibliográfiai feladatai*. Kézirat. 1976.
- Hermán M. János: R. J. W. Evans: *The Wechel Presses: Humanism and Calvinism in Central Europe (1572–1627)*. In: *Református Szemle* 1978/1, 88–89.
- Hörcsik Richárd: Kálvin 16. századi magyarországi recepciója. In: *Collegium Doctorum* [Kádár Zsolt (szerk.): *Tanulmányok és előadások Kálvin születésének 500 évében*] VI. évf. (2010), 6–24.
- Hörcsik Richárd: Kálvin 16. századi magyarországi recepciója. In: Fazakas Sándor (szerk.): *Kálvin időszerezése. Tanulmányok Kálvin János teológiájának maradandó értékéről és magyarországi hatásáról*. Kálvin Kiadó, Budapest 2009, 13–37.
- Juhász Tamás: A református egyház hitvallási iratai: a Heidelbergi Káté (1563) és a Második Helvét Hitvallás (1566). Előadás a nyugat-európai magyar protestáns gyülekezetek presbitereinek 6. értekezletén Holzhausen, 2008. márc. 14–16. http://www.credo-hu-de.org/docs/2008_presbkonf_hitvall1.pdf (2014. nov. 7.)
- Kálvin János: *A Genfi Egyház Kátéja. A keresztyén tudomány tankönyve a gyermekek számára. 1545*. Ford. Czeglédy Sándor. Kálvin J. művei 1. Pápa 1907.

- [Kálvin János]: A genfi egyház kátéja, azaz a gyermekeknek Krisztus tudományában való oktatására szolgáló formula 1545. In: Antal Géza (szerk.): *Kálvin János kisebb művei a rendszeres theológia köréből*. Református Egyházi Könyvtár, IX. Pápa 1912.
- Kálvin János: *A genfi egyház kátéja, azaz a gyermekeknek Krisztus Tudományában való oktatására szolgáló formula*. A Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Budapest 1998.
- Kálvin János: *A Genfi Egyház Kátéja. Misztótfalusi Kis Miklós 1695-ös kátéjának hasonmás kiadása, Czeglédy Sándor fordításának párhuzamos közlésével, valamint Ósz Sándor Előd kísérelő tanulmányának publikálásával: Adatok a Genfi Káté 1695-ben kiadott magyar fordításához*. Szerkesztették: Dr. Hermán M. János és Szomor Attila. Közreműködött Szigeti Horváth István. A megjelenést támogatta a Nemzeti Kulturális Alap és az Országos Széchényi Könyvtár. Partium Kiadó, Nagyvárad 2014.
- Keresztesi Samu: A genfi egyház kátéja. Írta Kálvin János 1545. Fordította Czeglédi Sándor. Ára 60 fillér. Minden kötet külön kapható. Kiadják a magyar Kálvinfordítók. Pápa 1907. Kis Tivadar bizománya. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 50. évf. (1907), 437–438.
- Lampe, Friedrich Adolph: *Milch der Wahrheit*. 1720.
- Nagy Barna: A Heidelbergi Káté jelentkezése, története és kiadásai Magyarországon a XVI. és XVII. században. In: Bartha Tibor (szerk.): *A Heidelbergi Káté története Magyarországon. Studia de historia Catechismi Heidelbergensis in Hungaria collecta 1563–1965*. Studia et Acta Ecclesiastica, I. A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest 1965, 17–91.
- Nagy Sándor Béla: Kálvin Akadémiájának diákjai. In: *Református Egyház* 1967, 119–120.
- Niesel, Wilhelm: *Bekennnisschriften und Kirchenordnungen der nach Gottes Wort reformierten Kirche*. 3. Auflage. Evangelischer Verlag A. G. Zollikon, Zürich 1938.
- Oláh Róbert: Kálvin művei a kora újkori magyarországi könyvtárakban In: Gáborjáni Szabó Botond (szerk.): *Tanulmányok Kálvinról és magyarországi jelenlétéről*. Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára, Debrecen 2011, 116–148.
- Ósz Sándor Előd: Kálvin-kötetek a régi erdélyi könyvtárakban. In: Gáborjáni Szabó Botond (szerk.): *Tanulmányok Kálvinról és magyarországi jelenlétéről*. Kiadja a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára, Debrecen 2011, 149–187.
- Patay Lajos (ford.): A hitvallás tanítása a genfi egyházban. 1537. In: uő: *Kálvin János valláspedagógiája*. Theológiai tanulmányok 45. Pápa 1935, 80–103.
- Patay Lajos: *A hitvallás tanítása a genfi egyházban*. Különlennyomat a Theológiai Szemle XI. évfolyamából, Debrecen 1935.
- Péter Csaba: A Genfi Káté bemutatása (I–III.). In: *Református Szemle* 2003/2, 159–167; 2003/3, 261–270; 2003/4, 380–386.
- Saxer, Ernst: Genfer Catechismus von 1542. In: Busch, Eberhard – Faulenbach, Heiner (Hrsg.): *Reformierte Bekenntnisschriften*. Band 1/2. Neukirchener Verlag, Neukirchen-Vluyn 2006, 33–68.
- Veer, M. B. van 't: Catechese en Catechetische stof bij Calvijn. Kok, Kampen 1942.